يۇسۇف خاس ھاجىپ

ۋە قۇتادغۇبىلىك

ئىسلام دىنى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە قۇتادغۇبىلىك

مۇھەممەتجان ئىبراھىمجان

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

ئىلاۋە: يۈسۈپ خاس ھاجىپ مىللىتىمىزنىڭ شان ـ شەرىپى، ئىپتىخارى ۋە ئالەمشۇمۇل ئالىمى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەققىدە خېلى يىللاردىن بېرى بارغانسېرى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقات مېۋىلىرى ئۇنىڭ ھەققەتەن كۆپ تەرەپلىمە يېتۈك ئالىمىمىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىللە بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ۋە ئۇنىڭ ئالەمشۇمۇل داستانى «قۇتادغۇبىلىك»نى كۆپرەك دەھرىيلىك نۇقتىسىدىن ئىزاھلىدى، ھەتتا ئايرىم تەتقىقاتچىلىرىمىز ئۇنى "ئاتېزىمچى ئىدى" دېدى. بۇ. ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى بويىچە يەكۈنلەنمىگەن ھەم ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان بىر خىل بىر تەرەپلىمە قاراش. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پۈتۈن ھاياتى. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى ئۇنىڭ مىللىتىمىزدىن چىققان: ئىسلام دىنىنىڭ ھەممە ئەھكاملىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. چوڭقۇر ئېتىقادلىق مۇسۇلمان ئالىم ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس شەرىف ۋە فىقھە مەزمۇنلىرىدىن قىلچە چەتنىمىگەن، بۇ مەزمۇنلار پەقەت ئاپتورنىڭ تىلى بىلەن ئىپادىلەنگەن ـ خالاس. تەتقىقاتچى مۇھەممەتجان ئىبراھىمجاننىڭ تۆۋەندىكى ماقالىسىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ جەھەتتە ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشىغا ياردەم بېرىدىغان. تەتقىقاتتىكى بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇرىدىغان مۇھىم ماقالە دەپ قاراپ ژۇرنىلىمىزغا بەرگەن ۋە بۇ نۆۋەت مەزكۇر توپلامغا كىرگۈزدۇق.

ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» ئۆزىگە سىغدۇرغان ئىلاھىي ھېكمەت، تۈگىمەس ـ پۈتمەس ئىلىم ـ ئىرپان بىلەن بارلىق مۇسۇلمان ئالىملار، كەڭ مۇسۇلمانلار ئامىسىنىڭ ئەقلىگە ئەقىل، كۈچىگە كۈچ، ئىرادىسىغا جاسارەت بەخش ئېتىپ، ئۇلارنىڭ ئىلمىي تەتقىقات، سەھىي ئىجتىھاتلىرىغا كەڭ يول، ئەخلاقى ئۈچۈن نۇرلۇق چىراغ بولۇپ. چەكسىز پەخىرلىنىش ۋە ئۇلۇغلىنىشقا مۇيەسسەر بولۇپ كەلدى. چەكسىز ئالەمنىڭ ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلۈشى، ھاياتلىق ۋە ماماتلىق، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، تەقدىر ـ ئىرادە، تەبىئەت، جەمئىيەت ھەققىدىكى يۈكسەك ئىزدىنىشلەرگە كۈچلۈك نۇرلۇق چىراغ ۋە چەكسىز ئىلھام مەنبەسى بولدى. ئاللاھنىڭ قۇدرەتلىرىنى تەپەككۇر قىلىدىغان، چۈشەنگەن ئالىملار ئۈچۈن بىلىم ـ ئىرپان مەنبەسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقلىرى ۋە ئىزدىنىشلىرىنى

مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ جاپالىق ئەمگەكلىرىگە ئىككى ئالەملىك يۈكسەك شان-شەرەپلەرنى بەردى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېتۈك ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ رەھمەتۇللاھى ئەلەيھى ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم»نىڭ پارلاق ئىلھامى ۋە ئۇلۇغ ئىزنىسى بىلەن، يۈكسەك ئىجتىھات بىلەن قەلەم تەۋرىتىپ، ئۇيغۇر خەلقى، جۈملىدىن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە زور تۆھپە قوشۇپ، ئۆزىنىڭ ئالىملىق بۇرچىنى ئادا قىلغان، ئىسلامىيەتنىڭ ئۇلۇغ ئەھكاملىرىنى چىن ھەقىقەت بىلەن تەبلىغ قىلغان پارلاق ئابىدىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەخمىنەن 1019-يىلى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى ئوردۇكەنت — قەشقەر يېنىدىكى قۇز ئوردۇ — بالاساغۇندا دۇنياغا كېلىپ، 1085-يىلى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ دۇنياغا مەشھۇر شاھ ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» ”بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم“ دېگەن مەنىدە بولۇپ، ساپ ئۇيغۇر تىلى. قەشقەر تىلى بىلەن يېزىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىتابنى قاراخانىلارنىڭ خانى ئەبۇ ھەسەن سۇلايمان بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان بولۇپ، خان ئۇنىڭغا خاس ھاجىپ، يەنى مەخسۇس مەسلىھەتچى مەرتىۋىسىنى ئىنئام قىلغان. پۈتكۈل داستان 85 باپ، 6654 بېيت، 13مىڭ 300دىن ئارتۇق مىسرادىن تەشكىل تاپقان بولۇپ: مەسنەۋى (ئىككىلىك شەكىل)، ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان. ئۇ ئەرەب-پارس تىللىرىنى پەقەت ناھايىتى چوڭ زۆرۈرىيەت ئاستىدىلا ئىشلەتكەن بولۇپ، پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. داستان ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى، پىكرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، بايان قىلىش شەكلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن جاھان مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات-سەنئەتتى ساھەسىدە مىسلىسىز كاتتا ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلارنىڭ ئىلىم-مەرىپەت راۋاج تاپقان، داڭلىق ئالىملارنى يېتىشتۈرگەن مەدرىس-مەكتەپلىرىدە ئاجايىپ دانا پىكىرلىك، قابىل ئالىم-ئۆلىمالاردىن ئۇستاز تۇتۇپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئىلمىي، ئەدەبىي ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللانغان. نۇرغۇن پەيلاسوپلارنىڭ ئەسەرلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنى پىششىق تەتقىق قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ نەزەرىيىۋى قابىلىيىتى، يېزىقچىلىق ئىقتىدارىنى ئۆستۈرگەن؛ شۇنداقلا ئۇ قاراخانىلارنىڭ دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ پارلاق مۇھىتىدا تەربىيە ئېلىپ «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شەرىفنى مۇكەممەل ئۆگەنگەن؛ دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى ئىرىشىپ يۇقىرى كۆتۈرگەن، كامىل قابىلىيەتلىك ۋە ئەخلاقىي پەزىلەت جەھەتتە ھۆرمەتكە سازاۋەر شەرەپلىك بىر شەخسكە ئايلانغان. ئۇنىڭ ئەقىل-پاراسەت، بىلىم-مەلۇمات، ئەقىل-تەپەككۇرلىرىنىڭ يۈكسەك نامايەندىسى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى ھەقىقەت كۆزى، تارىخ

گۈزەللىكى بىلەن كۆركەن، ئۆگەنگەن، چۈشەنگەن، ئۇنىڭ ھەر بىر باب، ھەر بىر بېيت، ھەر بىر مىسرادىن ئىبارەت باغۇ بوستان، گۈل-گۈلستانىغا قەدەم قويغان ھەر بىر كىشى ئۇنىڭدىكى ئىلىم-ھېكمەت، پەند-نەسىھەت ۋە ئىمانىنىڭ گۈزەللىك نۇرى، ھەقىقەتنىڭ جارالىلىق ساداسىدىن ئالەمنىڭ ئۇلۇغ ۋە سائادەتمەن سىماسىنى، يىتىشكەن پاك، مۆمىن مۇسۇلماننىڭ قىياپىتىنى كۆرگەندەك بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ يېگانە ئەسىرى«قۇتادغۇبىلىك»نى ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئىزناسى ۋە يۈكسەك ئىلھامى بىلەن ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مۇستەھكەم ئىسلام ئېتىقادىنى چىقىش قىلىپ يېزىپ چىققان بولۇپ، داستاننىڭ مۇقەددىمىسىدىن تارتىپ تاكى خاتىمىسىغىچە بولغان ئۇزۇن مۇساپە جەريانىدا بارلىق مۇسۇلمان ئالىملار قوللىنىپ كەلگەن روھ ۋە ئەنئەنە ئادەتلەرنى قوللىنىپ، داستاننىڭ قۇرۇلما-ئۆلچەملىرىنى پۈتۈنلەي ئۇسۇلى ئىسلامغا ئۇيغۇنلاشتۇرغان.

«قۇتادغۇبىلىك»داستانى شېئىر-نەزمە بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرى، ھەدىس شەرىفتىكى سۆھبەتلەرنى ئەينەن كۆچۈرمە جۈملە شەكلى بىلەن ئىپلىشقا مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئەمما ئاجايىپ سۆز سەنئەتكارى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۈستۈن تىل ماھارىتى، بەدىئي تالانتى بىلەن ئاللاھنىڭ ئۇلۇغ كالامى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۆھبەتلىرىنىڭ روھىنى ئۈستىلىق بىلەن ناھايىتى مۇۋاپىق، دەل جايىدا ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. ئۇنداق يېزىقچىلىق ئىستىلى ئالىمنىڭ مۇۋاپىق مۇسۇلمانلىق، سادىق مۆمىنلىك ئىمان ئېتىقادى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ۋە ئۇنىڭ شەكىل قۇرۇلمىسىنى تېخىمۇ مۇكەممەل قىلغان.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن:" ھەر قانداق بىر ئىش بىسمىللاھ بىلەن، ھەمدى بىلەن باشلانمىسا ئۇ ئىش مۇكەممەل بولماي قالىدۇ". يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇسۇلمان ئالىملارغا خاس پەزىلەت بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئۇسۇلى ئىسلامنىڭ ئەڭ ئاساسي نۇقتىسى «قۇرئان كەرىم»دىكى باشلانما ئايەت "بىسمىللاھىر رەھمانىررەھىم"، يەنى "ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللاھنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن" دېگەن ئايەت بىلەن باشلىغان. پۈتكۈل باب 33 بېيت. 66 مىسرا بولۇپ. خۇددى ئاللاھنى ئۇلۇغلاپ "سۇبھان ئاللاھ"، "ئەلھەمدۇلىللاھ"، "ئاللاھۇ ئەكبەر"دىن ئىبارەت تەسبىھنى 33 قېتىمدىن ئېيتقان ئۆلچەم بويىچە ئاللاھقا چىن كۆڭۈل، سەمىمي نىيەت بىلەن ھەمدۇسانا ئېيتقان. ئۇ ئاللاھنى ئەزىزلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ ئاللاھنى پۈتكۈل ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارى، ياراتقۇچىسى، پادىشاھى، پۈتكۈل مەخلۇقات ۋە مەۋجۇدات ئاللاھنىڭ ئىلكىدە ۋە تەسەررۇپىدا دەپ قىلچە مۇجمەللەشمىگەن.

دۇدۇقلىمىغان ھالدا قايتا ـ قايتا مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئاللاھ ئاسمانلار ۋە زېمىننى يوقتىن بار قىلغۇچىدۇر. بىر ئىشنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشنى ئىرادە قىلسا، ۋۇجۇتقا كەل، دەيدۇ ـ دە، ئۇ ۋۇجۇتقا كېلىدۇ.

ــــسۈرە«بەقەرە» (2 ـ سۈرە). 117 ـ ئايەت

خۇدا ئاتى بىرلە سۆزۈم باشلىدىم،
تۆرەلتكەن، ئۆستۈرگەن، كەچۈرگەن ئىزىم.

(1 ـ بېيىت)

تولا مەدھى بىرلە تۈمەنمىڭ سەنا،
قادىر بىر خۇداغا، ئاڭا يوق پەنا.

(2 ـ بېيىت)

قوڭغۇر يەر، يېشىل كۆك، كۈن، ئاي بىرلە تۈن،
ياراتتى زامان، ۋاقىت، مەخلۇق ۋە كۈن.

(3 ـ بېيىت)

ئۇ خالاپ ياراتتى، يارالدى پۈتۈن،
ئۇ بىرلا دېدى "بول"، بار ئۇلدى پۈتۈن.

(4 ـ بېيىت)

بۇ بارچە يارالغان موھتاجدۇر ئاڭا،
ئىگەم سەن بىھاجەت، يوق ھەمراھ ساڭا.

(5 ـ بېيىت)

ئەي قادىر ۋە مەڭگۈ بىھاجەت بايات،
سېنىڭدىن بۆلەككە ياراشماس بۇ ئات.

(6 ـ بېيىت)

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئاللاھنىڭ ئىپتىداسى يوقتۇر، ئىنتىھاسى يوقتۇر. (ئاللاھ) ئاشكارىدۇر (بەنى مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسەتكۈچى دەلىللەر بىلەن ئەقىللەرگە ئاشكارىدۇر)، مەخپىيدۇر (يەنى ئۇنى كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ زاتىنىڭ ماھىيىتىنى تونۇشتا ئەقىللەر ئېرىشەلمەيدۇ)، ئاللاھ ھەممە نەرسىنى بىلگۈچىدۇر

ــــسۈرە«ھەدىد»(57 ـ سۈرە)، 3 ـ ئايەت

ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرى ھەققىدىكى تەپەككۇرنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق مىسرالار بىلەن ئىپادىلەيدۇ:

ئىچۇ تاش بىلۈچى، ئەي ھەققۇلىيەقىن،
كۆزۈمدىن يىراقسەن، كۆڭۈلگە يېقىن.

(11 ـ بېيت)

ئۇ يۈرمەس، ئۇ ياتماس، ئويغاق، ئۇخلىماس،
ئۇنىڭدىن يىراقتۇر تەسەۋۋۇر ـ قىياس.

(17 ـ بېيت)

ئورۇن ئول ياراتتى، ئورۇن يوق ئاڭا،
ئۇنىڭسىز ئورۇن يوق، ئىشەنگىن بۇڭا.

(19 ـ بېيت)

ئايا ھەققە پۈتكەن، ئاچ ھەمدىگە تىل،
دىلىڭ پۈتسە شەكسىز، يۈرۈتمە ئەقىل.

(25 ـ بېيت)

ئۇ قانداق دېمەكتىن كۆڭۈلنى كۈزەت،
پۈتۈپ بارلىقىغا ئاسايىشقا يەت.

(26 ـ بېيت)

نىچۈك، قانچە دەپ يۈرمە، تۈتقىن ئۆزۈڭ،
نىچۈك، قانچىسىز بىل، ئۇزارتما سۆزۈڭ.

(27 ـ بېيت)

داستاننىڭ مۇقەددىمىسىلا ئەمەس، بەلكى باشقا بابلارنىڭ بېشى ۋە ئاخىرلىرىدا داۋاملىق ھالدا ئاللاھقا ھەمدۇسانا ئېيتىش، ئاللاھدىن مەدەت ۋە ياردەم تىلەش، قىلغان سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىكى سەھۋە ـ خاتالىقلارغا مەغپىرەت تىلەشتەك بىر مۇسۇلماننىڭ سەمىمىي، قىزغىن كۆڭلىنى ئىزھار قىلىدۇ.

داستاننىڭ ئىككىنچى بابى ئۇسۇلى ئىسلام بويىچە نەبۇۋەت، يەنى پەيغەمبەرلەرگە ھۆرمەت ـ ئېھتىرامنى مەزمۇن قىلغان ماۋزۇسى «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەدھىيىسى بايانىدا» بولۇپ، 15 بېيت، 30 مىسرا ئارقىلىق نۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا سالام ۋە دۇرۇت ئېيتىلغان:

ئەۋۋەلقى رەسۇلنى رەھمىلىك ئىكەم،
كىشى ياخشىسى، تاللىنىلغىنى ھەم.

(34 ـ بېيت)

چىراق ئىدى خەلققە قاراڭغۇ تۈنى،
يورۇقلۇقنى چاچتى، يورۇتتى سىنى.

(35 ـ بېيت)

خۇدادىن دەۋەتچى ئىدى ئۇ ساڭا،
بىكىت، توغرا بىر يولنى تاپتىڭ، شۇڭا.

(36 ـ بېيت)

ئۇنىڭ مەن يولىغا كۆڭۈل باغلىدىم،
نىشەندىم، سۆيۈپ ھەم سۆزىنى ئاڭلىدىم.

(46 ـ بېيت)

داستاننىڭ قالغان قىسىملىرىنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا يەنە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈپەتلىرى، سۆھبەتلىرى نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، قىزغىن مۇھەببەت ئىزھار قىلىنغان.

ئۈچىنچى باب «تۆت ساھابىنىڭ مەدھىيىسى بايانىدا» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەڭ يېقىن ساھابىلىرىدىن بولغان چاھاريارلار ــ ئەبۇ بەكرى سىددىق، ئۆمەر پارۇق، ئوسمان زىننۇرەيىن، ھەزرىتى ئەلى قاتارلىقلارغا ئاتاپ 14 بېيت، 28 مىسرا ئارقىلىق قىزغىن سالام ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈلگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاننىڭ ئاۋۋالقى ئۈچ بابىدا 62 بېيت، 124 مىسرادا بىر مۇسۇلمان شائىرنىڭ بەجا كەلتۈرۈشكە تېگىشلىك ئىپتىدا سۆزىگە ئورۇن بەرگەن. داستاننىڭ مۇنداق ئايرىم بابلىرىدىن باشقا بابلىرىنىڭ باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىشلىرىدا ئالدى بىلەن ئاللاھقا سېغىنىش، پەيغەمبەرلەرگە سالام ـ دۇرۇت، چاھاريارلارغا ھۆرمەت مۇھىم تەشكىلىي قىسىم قىلىنغان بولۇپ، مۇنداق كومپوزىتسىيىلىك تەشكىلىي قۇرۇلما نوقۇل ھالدىكى ئەنئەنە، ئۇسلۇب، يېزىقچىلىق ئادىتى بولۇپ قالماي، بەلكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەۋھىد ئەقىدىسى مۇستەھكەم بولغان مۆمىن مۇسۇلمان ئالىم، مۇسۇلمان شائىر ئىكەنلىكىنى روشەن ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ.

ھەر قانداق بىر تارىخىي دەۋردىكى ئالىم ۋە ئىجادىيەتچىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىدىيە پەلسەپىلىرى ئۇلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى، ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نامايەندىلىرى بولغان ئەسەرلىرىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. 11-ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەشھۇر مۇسۇلمان ئالىم. ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىلىم پەلسەپىسى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ئىسلامىي دۇنيا قاراش ۋە ئىسلامىي پەلسەپە. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە كەڭ ساھە، نۇرغۇن مەسىلىلەر، جۈملىدىن مۇھىم قانۇنىيەتلەر، مۇكەممەل پەلسەپىلىك مەسىلىلەر ھەققىدە كەڭ ۋە چوڭقۇر مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن، چوڭقۇر تەپەككۇر قىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاننىڭ بېيت ـ نەزمىلىرىدە ئۆزىنىڭ ئاساسىي كۆزقارىشى ۋە ئىمان ـ ئېتىقادىغا ماس كەلمەيدىغان، يەنى ئاللاھنىڭ بارلىقى ۋە بىرلىكى، پۈتكۈل ئالەمنى ئاللاھنىڭ ياراتقانلىقى، پۈتكۈل ئالەمنىڭ ئاللاھنىڭ تەسەررۇپىدا ئىكەنلىكىگە زىت ياكى مۇجمەل بولغان ئىدىيە ـ پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇجمەللىك ۋە شۈبھىگە قەتئىي

نۇرۇن قالدۇرمىغان. مۇنداق قىلچە مۇجمەللىك بولمىغان مۇستەھكەم دۇنيا قاراش ۋە ئاساسىي ئىدىيە پۈتكۈل داستاننىڭ ھەر بىر باب، ھەر بىر قىسىملىرىغا باشتىن - ئاخىر سىڭگەن بولۇپ، داستاندا چاقناپ تۇرغان پارلاق ئەقىل، پارلاق ئىمانىنىڭ ئالتۇن نۇرى ئۇنى تېخىمۇ يۈكسەك مەرتىۋە، ئۇلۇغ شان - شەرەپ، قەلبلەرنىڭ ئوتلۇق مۇھەببىتىگە مۇيەسسەر قىلدى.

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئاللاھ سۈبھىنى(قاراڭغۇدىن) يېرىپ چىقارغۇچىدۇر(يەنى تاڭنى يورۇتقۇچىدۇر)، ئاللاھ كېچىنى(سىلەر ئۈچۈن) ئىستىراھەت قىلىپ ياراتتى، (سىلەرنىڭ)ۋاقىت ھېسابلىشىڭلار ئۈچۈن قۇياش بىلەن ئاينى ياراتتى. قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىزنىڭ قاراڭغۇلۇقلىرىدا(يەنى كېچىلىك يول يۈرگىنىڭلاردا) يول تېپىشىڭلار ئۈچۈن ئاللاھ سىلەرگە يۇلتۇزلارنى يارىتىپ بەردى. (ئاللاھنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى) بىلىدىغان قەۋم ئۈچۈن، (ئاللاھنىڭ قۇدرىتىنىڭ) دەلىللىرىنى ھەقىقەتەن ئوچۇق بايان قىلدۇق.

——سۈرە«ئەنئام»(6 - سۈرە)، 96—97 - ئايەتلەر

ئاللاھ قۇياشنى نۇر چاچقۇچى ۋە ئاينى نۇرلۇق قىلىپ ياراتتى. يىللارنىڭ سانىنى ۋە (ۋاقىتلارنىڭ)ھېسابىنى بىلىشىڭلار ئۈچۈن ئايغا مەنزىللەرنى(يەنى بۇرجلارنى) تەيىن قىلدى. ئاللاھ ئۇلارنى بىكار ياراتقىنى يوق(بەلكى بۈيۈك ھېكمەت ۋە زور پايدىلىق ئۈچۈن ياراتتى)، ئاللاھ ئايەتلىرىنى (قۇدرىتى ئىلاھىيىنى) بىلىدىغان(ۋە ھېكمەتنى پىكىر قىلىدىغان) قەۋم ئۈچۈن تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ نۆۋەتلىشىپ تۇرۇشىدا، ئاللاھ ئاسماندا ۋە زېمىندا ياراتقان شەيئىلەردە (ئاللاھتىن)قورقىدىغان قەۋم ئۈچۈن ھەقىقەتەن (ئاللاھنىڭ بارلىقىنى ۋە بىرلىكىنى كۆرسىتىدىغان) نۇرغۇن ئالامەتلەر بار.

——سۈرە«يۇنۇس»(10 - سۈرە)، 5— 6 - ئايەتلەر

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ بەشىنچى بابى «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج بايانىدا» ئۇ ئىسلام ئېتىقادىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئالىملارغا خاس پىكىر يۈرگۈزىدۇ. يەنى قۇياش بىلەن ئاينىڭ يارىتىلىشىدىكى ھېكمەت، ئاللاھنىڭ: "بىز ھەقىقەتەن يېقىن ئاسماننى يۇلتۇزلار(نۇرى) بىلەن زىننەتلىدۇق"{سۈرە«ساففات»(37 - سۈرە)، 6 - ئايەت} دېگەن سۆزى ۋە "ئاللاھ يەتتە ئاسماننى بىرىنى بىرىنىڭ ئۈستىدە قىلىپ ياراتتى، مېھرىبان ئاللاھنىڭ يارىتىشىدا ھېچ نۇقسانىنى كۆرمەيسەن، سەن(ئاسمانلارغا) قاراپ باققىنكى، بىرەر يوچۇق كۆرەمسەن"{سۈرە«مۇلك»(67 - سۈرە)، 3 - ئايەت} دېگەن سۆزى ھەققىدە پاك قەلبى بىلەن تەپەككۇر قىلىپ، 24 بېيت، 48 مىسرا ئارقىلىق كۆزدىل مەنزىرىلەرنى سىزىدۇ. بۇ رەسىمدە ئاسمان كۆكىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ نامى،

ئۇلارنىڭ بىپايان كۆكتىكى ئورنى، پەسىل، ۋاقىت ئۆزگىرىشلىرى ئاجايىپ ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا دانىشمەن مۇنەججىم-ئاسترونوم زاتىنىڭ قىياپىتى نامايان بولىدۇ. بۇ بابتا بىر قىسىم يۇلتۇزلارنىڭ دەۋرلىكى ھەققىدە خېلىلا ئېنىق مەلۇمات بېرىلىدۇ. ئاددىي قوراللار، ئىنسان كۆزى بىلەن بىپايان كائىناتقا نەزەر سېلىپ ئېرىشىلگەن مۇنداق مەلۇمات ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنى كۆزىتىدىغان زامانىۋى قوراللار تۇگۇل، ھەتتا گالىلېينىڭ تۇنجى تېلېسكوپىدىن 6-7يۈز يىل مۇقەددەم نەچچە يۈز مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سەييارىلەرنىڭ ئورنىنى دەل ھېسابلاپ چىقىش بولۇپ، ھازىرقى زامان ھېسابلاش ئىلمىدا ھېسابلانغىنى بىلەن خاتالىق پەرقى چوڭ ئەمەس. بۇ پەقەت ساپ ئەقىلنىڭ قۇدرىتى، ھېسابلاش ئىلمىنىڭ سېھرىي كۈچىدىن بولغان. تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قاراخانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدە ھېسابلاش ئىلمى— ئالگېبرا، گېئومېترىيە(ھەندەسە) ۋە ماتېماتىكا ئانالىز قاتارلىق ساھەلەر خېلىلا تەرەققىي قىلغان ۋە ئۇلار بىر ئىلىم بولۇپ شەكىللەنگەن ھەم چوڭ مەدرىسىلەردە ئوقۇلىدىغان دەرسلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. شۇنداقلا ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) خېلىلا تەرەققىي قىلغان. ئاسترونومىيە ئالىملىرى ئالەمدىكى يۇلتۇزلارنى تۈركۈملەرگە ئايرىپ، ئۇلاردىن يىل-پەسىل قاتارلىقلارنى تولۇق ھېسابلاپ چىققان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا يەتتە يۇلتۇزنىڭ تىزىلىشىنى قىزىقارلىق قىلىپ تەسۋىرلىگەن:

قۇياش سىستېمىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى قىسمىدا سەكەنتىر(ساتورن) بولۇپ، بىر بۇرجىدا ئىككى يىل، سەككىز ئاي تۇرىدۇ. ئىككىنچى قاتاردا ئوگاي(يۇپىتېر) بولۇپ، بىر بۇرجىدا 12 ئاي تۇرىدۇ. ئۈچىنچىسى كىزرۇد(مارس) بولۇپ، ئۇ ئاپەت-ئوت يۇلتۇزى دەپ ئاتىلىدۇ. تۆتىنچىسى، ياشىق(قۇياش) بولۇپ، ئۇ خۇشاللىق يۇلتۇزى دەپ ئاتىلىدۇ. بەشىنچىسى سەۋىت(ۋېنېرا) يۇلتۇزى بولۇپ، ئۇ زۆھرە يۇلتۇزى ياكى چولپان يۇلتۇزى دېيىلىدۇ. ئالتىنچىسى، ئارزۇ (مېركورى) بولۇپ، ئۇ بەخت يۇلتۇزى دېيىلىدۇ. يەتتىنچىسى، يالچىق (ئاي) بولۇپ، ئۇ تولۇن، غەيرىي تولۇن ھالەتتە كۆرۈنىدۇ. داستاندا تەسۋىرلەنگەن 12 بۇرج(ئۈركەك) مۇنداق ئىپادىلەنگەن: ئۇلار قوزى(ھەمەل)، ئۇيى(سەۋر)، ئەرەندىز(جەۋزا)، قۇچى (سەرەتان)، ئارسلان(ئەسەد)، بۇغداي بېشى(سۇمبۇلە)، ئۇلگۇ(مىزان)، چايان(ئەقرەب)، يا(قەۋس)، ئوغلاق(جەدى)، سوغا(كونەك، دەلۋە)، بېلىق(ھۇت)تىن ئىبارەت. 12 بۇرج يۇلتۇزلار تۈركۈمى تۆت پەسىلدە ئۈچتىن كۆرۈنۈپ، پەسىل ئالامەتلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇ ھەمەل، سەۋر، جەۋزا يۇلتۇزلىرىنى باھارلىق؛ سەرەتان، ئەسەد، سۇمبۇلە يۇلتۇزلىرىنى يازلىق؛ مىزان، ئەقرەب، قەۋس يۇلتۇزلىرىنى كۈزگى؛

جەدى، دەلۋە، هۇت يۇلتۇزلىرىنى قىشقى يۇلتۇزلار تۇركۈمى دەپ قارىغان ھەمدە بىپايان ئاسماندىكى بىر قىسىم يۇلتۇزلارنىڭ ناملىرىنىمۇ ئاتىغان. ئۇنىڭ ئالەمدىكى يۇلتۇزلار ھەمدە ئۇلار ھەققىدىكى ھېسابلاشلىرى ھازىرقى زامان يۇلتۇز ئىلمى—ئاسترونومىيەدىكى ئىلمىي ئىسپاتلاش ۋە پەرەزلەرگە تامامەن ئۇيغۇن. ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، بۇ يۇلتۇزلارنىڭ نامىلىرىنى پۈتۈنلەي ئۇيغۇرچە نام بىلەن ئاتىغان. داستاندا مۇنداق يېزىلىدۇ:

يارىتتى پەلەك، كۆر، دائىم ئايلىنۇر،
ھايات ھەم ئۇ بىرلە تىنماي چۆرگىلىۇر.

(126 ـ بېيت)

ھازىرقى زامان ئىلىملىرى ئىسپاتلاپ چىقتىكى، ھايات مېتابولىزىمى(ماددا ئالمىشىش) يەر شارىنىڭ ئايلىنىش ۋاقتى بىلەن توغرا تاناسىپ بولىدۇ، يەنى پەلەكنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھاياتلىق ۋە ماددا ئالمىشىش ماس قەدەمدە بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم»دىكى ئاللاھنىڭ ھاياتلىق ۋە دۇنيا ھەققىدىكى ئۇلۇغ كالاملىرىدىن ئىلھاملىنىپ، 1000يىل مۇقەددەم ئالەم بىلەن ھاياتلىق ھەققىدىكى پەلسەپۋىي ۋە ئىلمىي قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ھازىرقى زامان ئىلمى ۋە ئالەم تەتقىقاتى بۇ قاراشىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

يارىتتى يېشىل كۆكتە يۇلتۇزنى ئۇ،
يارىتتى قارا تۈن ۋە كۈندۈزنى ئۇ.

(127 ـ بېيت)

كۆكتىكى يۇلتۇزلار بەزىسى بېزەك،
يول باشلار بەزىسى، بەزىسى يەزەك.

(128 ـ ئايەت)

تۆتىنچى قۇياشتۇر يورۇتار جاھان،
بېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.

(134 ـ بېيت)

بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرار،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا، تولۇن بولار.

(137 ـ بېيت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا ناھايىتى روشەن ۋە نۇچچۇق پىكىرلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەۋرەنمەس بىر مۇسۇلمان ئىكەنلىكىگە مۇناسىپ ھالدا ئەينى زاماندىكى مۇسۇلمان ئالخىمىيە ئالىملىرى، مېدىتسىنا ـ تېبابەت ھەكىملىرىنىڭ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇپ، ئىلمىي نىقىم بولۇپ شەكىللەنگەن"تۆت زات" (تۆت تادۇ)ئاناسىر—ئابى، ئاتەش،

بادى، خاك يەنى سۇ، ئوت، شامال ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت ماددا ھەمدە تەبابەتتىكى تۆت خىلىت، يەنى قان، سەپرا، سەۋدا، بەلغەم ۋە ئىنسان مىجەزىدىكى ھۆل، قۇرۇق، ئىسسىق، سوغۇق قاتارلىق مىجەز، ئىنسان ھاياتىدىكى بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك(ياشلىق)، ئوتتۇرا ياشلىق، قېرىلىقتىن ئىبارەت تۆت مەزگىل ھەققىدە توختىلىپ، ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت،
ئۇچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇت.

(143 ـ بېيت)

يېغىدۇر بۇلارنىڭ بىرىگە بىرى،
قويۇپ ياۋغا ياۋ، قىلدى جەڭنى ئىرى.

(144 ـ بېيت)

ئۇرۇشماس بۇ ياۋلار، ياراشقان ئۇچۇن،
كۆرەشمەس بۇ ياۋلار كۆتۈرگەچ ئۇچۇن.

(145 ـ بېيت)

يېتىشلىك ئىلاھىم سىلىپ ئىزغا ئۇز،
ياراتتى ئۇلارنى، ياراشتۇردى تۈز.

(146 ـ بېيت)

تېگىدۇر قوڭۇر يەر بىلەن يېشىل سۇ،
ئۇستى سۇپ ـ سۈزۈك يەل بىلەن ئوتتۇر ئۇ.

(3725 ـ بېيت)

قۇرۇق، ھۆل بىلەن بۇ ئىسسىق، سوغۇقنى،
ياراشتۇردى، بەردى خەلققە رىزىقنى.

(3726 ـ بېيت)

مىجەزىڭنى ئېيتاي ئۇچۇق ساڭا بىل،
سېرىق، ئاق، قارادۇر ۋە ياكى قىزىل.

(4632 ـ بېيت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستانىدا پۈتكۈل كائىناتنى، ئاسمان سەييارىلىرىنى، ھاياتلىقنى تەسۋىرلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مۇنداق سەھىپە ئاجرىتىشى ئۆز داستانى ئۇچۇن گۈزەل مەنزىرىلەرنى سىزىپ كۆرستىش ياكى تەسۋىرىي يول بىلەن سۆز ئويۇنى قىلىش بولماستىن، بەلكى بىر ئۇلۇغ ئىلاھىي ھېكمەت، ئاللاھنىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ ئىجادىيىتى بولغان پۈتكۈل تەبىئەت، ئۇنىڭدىكى ئىنسان ھاياتى ئۇچۇن زۆرۈر پايدىلىق بولغان تەرەپلەر، روشەن ئالامەت ۋە پاكىتلار ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش، ئۇنىڭغا چىن قەلبىدىن قايىل بولۇش، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى

ئاللاھنىڭ چەكسىز قۇدرىتىگە، ئىنسان ئۈچۈن بەرگەن رەھمەت ۋە نېمەتلىرىگە چوڭقۇر تەشەككۈر بىلدۈرۈشكە دەۋەت قىلىشتىن ئىبارەت.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك ئەمگىكى بولغان «قۇتادغۇبىلىك»تىن ئىبارەت بۇ سەلتەنەتلىك ئىمارەتنى ھەيۋەتلىك تۆت تۈۋرۈك ئۈستىگە قۇرغان. بۇ غايەت زور تۈۋرۈك ئەدلى، ئىلىم، ئەقىل ۋە سەۋردىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئەۋۋەلقى ئىككىسى بولغان ئەدلى بىلەن ئىلىم ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ زات سۈپەتلىرى بولۇپ، ئەدلى-ئادالەت، ئىلىم-ھېكمەت ئاللاھقا مەنسۇپ. كېيىنكى ئىككىسى بولغان ئەقىل بىلەن سەۋر ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ ئىنسانغا بەرگەن سۈپەتلىرى بولۇپ، ئەقىل-پاراسەت، سەۋر-قانائەت ئىنسانغا مەنسۇپ. پۈتكۈل مەخلۇقات ۋە مەۋجۇداتنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى، ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى، ئىنساننىڭ خەلق ئېتىلىشى، پۈتكۈل ئالەمنىڭ ئۆلچەملىك ۋە قانۇنلۇق بولۇشى، ئۇنىڭدىكى مۆجىزە-سىر ھېكمەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاللاھنىڭ ئادالىتى ۋە ئىلىم-ھېكمىتىدىن بولغان. ئىنسان ئاللاھ بەرگەن ئەقىل-پاراسەت بىلەن ئاللاھنىڭ ئەدلى-ئادالىتى، ئىلىم-ھېكمەتلىرىنى، ئاللاھ بىلدۈرۈشكە ئىرادە قىلغان شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىرىنى تونۇيدۇ. ئاللاھقا ھەقىقىي مەنىسى بىلەن قۇللۇق ۋە ئىبادەت قىلىدۇ، يەنى ئاللاھنىڭ ئەدلىدىن قورقۇپ، پەزلىدىن ئۈمىدۋار بولۇپ، ئىككى ئالەملىك بەخت-سائادەتكە ئىگە بولىدۇ. ئۇلۇغ سۆز سەنئەتكارى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەدەبىياتنىڭ مەجازى ۋاستىلىرى، ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى بىلەن بۇ تۆت سۈپەتنى تۆت زات—— تۆت پېرسوناژ قىياپىتى بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئالدىدا نامايان قىلىپ، ھېكايە شەكلى بىلەن ئۇلۇغ ئىسلامىي ھەقىقەتنى مۇكەممەل شەرھلەپ بەرگەن. ئۇ ئەدلى-ئادالەتكە ئۇلۇغ پادىشاھنى تەمسىل قىلغان، ئۇنىڭ ئىسمى كۈنتۇغدى ئىلىك؛ ئىلىم-ھېكمەتكە ۋەزىر تەمسىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئايتولدى؛ ئەقىل-پاراسەتكە ۋەزىرنىڭ ئوغلى تەمسىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئۆگدۈلمىش؛ سەۋر ۋە قانائەتكە ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى تەمسىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئودغۇرمىش دەپ ئاتالغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاننىڭ ھەر بىر بۆلەك، ھەر قايسى بابلىرىدا ئۆزىنىڭ ھېسابسىز باي تەپەككۇرى بىلەن ئۆز قەلبىدىكى ئۇلۇغ ئىمان-ئېتىقاد، تەسەۋۋۇرلىرىنى زىچ ماسلاشتۇرۇپ، كىتاب مەزمۇنىنى يۇقىرىقى تۆت سۈپەت قىياپىتىدىكى تۆت زات—— تۆت پېرسوناژ ئەتراپىدا تەرتىپلىك ھالدا دەۋر قىلدۇرىدۇ. داستاندىكى ۋەقەلىك—— داستان سۈژىتى باشتىن-ئاخىر موشۇ تۆت شەخس ئوتتۇرىسىدىكى كۆچلۈك سوئال-جاۋاب، مۇنازىرە ئارقىلىق راۋاجلىنىپ بارىدۇ. موشۇ مۇنازىرە جەريانىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ تەشۋىق قىلماقچى بولغان دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى قانۇن، بىلىم، ئەخلاق-پەزىلەت

بىلەن ئىدارە قىلىش ۋە باشقۇرۇش ھەققىدىكى ئۇلۇغ ئىسلامىي ئەقىدىگە خاس غايە ۋە قاراشلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئۇ بىلىم ـ ھېكمەت ۋە ئەخلاقنى يۈكسەك جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ تۈپ ئۇسۇلى دەپ قارايدۇ. بىلىمگە ئىگە بولغاندا ئادالەتنى جارى قىلدۇرغىلى، قانۇنغا ئەمەل قىلىپ ئۇنى يۈرگۈزگىلى، قالايمىقانچىلىق، ئەپسانىيەتچىلىك، جىنايەتنى چەكلىگىلى، خەلقنى، دۆلەتنى ھەقىقىي بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرگىلى بولىدۇ، بىلىمگە سەل قاراش قانۇن، ئادالەت، ئەخلاق ـ پەزىلەت، بەخت ـ سائادەتنىڭ ئاساسىنى ۋەيران قىلغانلىق بىلەن باراۋەر دەپ ھېسابلايدۇ.

مەشھۇر دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئىمان ـ ئېتىقادىغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزىنىڭ دۆلەت، قانۇن ۋە ئادالەت ھەققىدىكى دادىل تەسەۋۋۇر، ئىلمىي تەشەببۇسلىرىنى شېئىر ـ نەزمىسى بىلەن داستان شەكلىدە ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ غايىۋى دۆلەت تەسەۋۋۇرى دېموكراتىك خاراكتېرگە ئىگە دۆلەت فورمىسى بولۇپ، قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشى باراۋەر بولۇش. ئادالەت، ئىنسانپەرۋەرلىكنى چىقىش قىلىش دەپ قارايدىغان ئىدىيە ئۆزىنىڭ تارىخىي ئورنى، تارىخىي شارائىتى بولغان 1000يىل مۇقەددەم ئۆتكەن خاقانىيە دەۋرى ئېتىبارى بىلەن يۈكسەك ئىلغارلىق ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىككە ئىگە. بۇنداق شانلىق نامايەندە ھازىرقى زاماندىكى نۇرغۇن پەيلاسوپلارنى، قانۇنشۇناسلارنى ئاجايىپ ھەيرەتتە قالدۇردى. ئۇلار بىردەك: "بۇ ئاجايىپ يۈكسەك تارىخىي نامايەندە، ئۇلۇغ تۆھپە" دەپ ھېسابلىدى.

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

بىز ھەقىقەتەن پەيغەمبەرلەرنى روشەن مۆجىزىلەر بىلەن چۈشۈردۇق ۋە ئۇلار بىلەن ئىنسانلارنى ئادالەتنى بەرپا قىلسۇن دەپ كىتابنى، قانۇننى چۈشۈردۇق.

ـــــ سۈرە «ھەدىد» (57 ـ سۈرە)، 25 ـ ئايەت

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئادالەتنىڭ سۈپەتلىرى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

ئېلى بولدى باي، يۇرتىنى تۈزگەچ خاقان،
بۇرە، قوي سۇ ئىچتى بىر جايدا شۇئان.

(449 ـ بېيت)

قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

(809 ـ بېيت)

ئادالەت ئۇستىدە بۇ بەگلىك ئۇلى،
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.

(821 ـ بېيت)

ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بىپسپ ھەممە خەلقى جاھان تۈزىلەر.

(895 - بېيت)

نىككى نەرسە ئەلگە باغ، ئاچقۇچى ئۆزى،
ھوشيارلىق ۋە قانۇن ئەلنىڭ يىلتىزى.

(2015 - بېيت)

زۇلۇم—ئوت، يېقىنلاشسا، ئۇ كۆيدۈرەر،
قانۇن—سۇ، ئۇ ئاقسا، نېمەتلەر ئۈنەر.

(2032 - بېيت)

ئەل ئارتار قانۇن بىرلە، تۈزىلۇر جاھان،
زۇلۇم بىرلە كېمىيىپ ئەل، بۇزۇلار جاھان.

(2034 - بېيت)

تۈزەپ بەگ كۆڭلىنى يۈرۈتسە قانۇن،
بۇ بەگلىك بۇزۇلماس، تۇرار بەك ئۇزۇن.

(2036بېيت)

قانۇن سۇ كەبىدۇر، زۇلۇم— ئوت ،بالا،
ئېقىتىنىڭ سۈزۈك سۇ، ئۆچتى ئوت مانا.

(3107 - بېيت)

ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۈۋرۈك ئېرۇر،
ئۇ قانۇن بۇزۇلسا. ئاسمان يىقىلۇر.

(3463 - بېيت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىملىك، دانىشمەن پادىشاھلار، ئۇلارنىڭ لاياقەتلىك خادىملىرى دۆلەتنى گۈللەندۈرۈپ، خەلقنى باي قىلىشنىڭ ئاساسى قۇرالى. ئادالەتلىك قانۇن ئۇنى جارى قىلدۇرغۇچىلارنىڭ بىلىمى، ئەقلى ۋە ئىمان - ئېتىقادىنى ئىپادىلەيدۇ دەپ قاراپ، مۇنداق سۆز ئويۇننى كەلتۈرىدۇ:

بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىق تۇرۇر،
بىلىك"لامى" كەتسە، بەگ ئاتى قالۇر.

(1953 - بېيت)

ئەمەلدارلارنىڭ قابىلىيىتى ۋە بىلىمى خەلقنىڭ تىنچ - ئامان، خاتىرجەم، ئاسايىشلىق زامان ئاستىدا ياشىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئادالەتنى، ئىنسانىنىڭ ئالاھ بەرگەن ھەق - ھوقۇقلىرىنى قانۇن قوغدىمىسا، خەلقنىڭ پاراۋان تۇرمۇشى، بەخت - سائادىتى ھەرگىز كاپالەتكە ئىگە بولمايدۇ دەپ قاراپ مۇنداق چاقىرىق قىلىدۇ:

بىرى، توغرا قانۇننى خەلقىگە بەر،
بىرىنى بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.

(5576 ـ بېيت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، ئەخلاق بىلەن ئىدارە قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش دېگەن قارايدىغان جەمئىيەت تەلىپى 11 ـ، 12 ـ ئەسىردىكى فېئوداللىق جاھالەت ھۆكۈم سۈرگەن، "خاننىڭ دېگىنى — قانۇن" دەپ قارايدىغان مۇستەبىت، زالىم سىياسەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىلغار، دېموكراتىك پىكىر ئېقىمى بولۇپ، ئۇنى ئالاھىدە مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ. داستاندا ئادالەتنى، ياخشىلىق، باراۋەرلىك، ئادىمگەرچىلىكنى ئاساس قىلغان خانلار قىزغىن مەدھىيىلەنگەن، ئاچكۆز، زالىم، مۇستەبىت، فىرئەۋن، زاھاكتەك شاھلار «قۇرئان كەرىم»نىڭ روھى بويىچە قاتتىق قامچىلىنىپ، ئۇلارغا لەنەت ـ نەپرەت بىلدۈرۈلگەن. مۇنداق ئىككى خىل پوزىتسىيە ئەينى تارىخىي شارائىت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئاجايىپ جاسارەت ۋە قەھرىمانلىق روھىغا ئىگە. داستاندا سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ كىشى قەلبىنى زىل ـ زىلىگە سالىدىغان مۇنازىرە ۋە كەسكىن پىكىرلەردە ئەكس ئەتكەن دۆلەت ۋە ھوقۇق، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، ئادالەت ھەققىدىكى ئىنىق كۆزقاراش يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پاك ئىمان ـ ئېتىقادى، مۇستەھكەم ئەقىدىسى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، بۇ خىل تەلەپ ۋە تەشەببۇس ئالەمنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئىلمىي پەلسەپىسىنىڭ مۇقەررەر لوگىكىسى.

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ياراتقان پەرۋەردىگارىڭنىڭ ئىسمى بىلەن ئوقۇغىن. ئۇ ئىنساننى لەختە قاندىن ياراتتى. ئوقۇغىن، پەرۋەردىگارىڭ ئەڭ كەرەملىكتۇر. ئۇ قەلەم بىلەن (خەت يېزىشنى) ئۆگەتتى. ئىنسانغا بىلمىگەن نەرسىلەرنى بىلدۈردى.

——سۈرە «ئەلەق» (96 ـ سۈرە)، 1 ـ 5 ـ ئايەتلەر

"مېھرىبان ئاللاھ قۇرئاننى تەلىم بەردى (ئۇنى ھېپزى قىلىشنى ۋە چۈشىنىشنى ئاسانلاشتۇرۇپ بەردى). ئىنساننى ياراتتى. ئۇنىڭغا (مەقسىتىنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن) سۆزلەشنى ئۆگەتتى.

——سۈرە «رەھمان» (55 ـ سۈرە)، 1 ـ 4 ـ ئايەتلەر

ئاللاھ «قۇرئان كەرىم»دە "ئوقۇغىن" دەپ بەندىسى ۋە پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋەھيى قىلدى. ئوقۇش ۋە بىلىشنى بارلىق ئىنسانلارنىڭ شەرەپلىك مەجبۇرىيىتى ۋە مۇقەددەس ھوقۇقى قىلىپ بەلگىلىدى. دانىشمەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم»دىكى ئىلاھىي ھۆكۈمنى رەھنەما تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئىلھامى ۋە ئىزنىسى بويىچە ئىلىپ بارغان

ئىزدىنىش ۋە چوڭقۇر تەپەككۇرنىڭ شەرەپلىك مېۋىسى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ناھايىتى كۆپ سەھىپە ئاجرىتىپ ئوقۇشنى، بىلىم ئىگىلەپ بىلىملىك بولۇشنىڭ ئىنتايىن شەرەپلىك ئىكەنلىكىنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلىدى. ئەقىل ـ پاراسەت ۋە بىلىمنى ئىنسان بىلەن ھايۋاننىڭ تۈپكى پەرقى دەپ قاراپ، ئىلىمغا يۈكسەك باھا بەردى. بۇ خىل قاراش كىشىلىك جەمئىيەتتە قىممىتى مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان بىر ھەقىقەتنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئۇ، ئاللاھ ئىنساننى ياراتتى، ئۇنىڭغا ئۆز پەزلىدىن ئەقىل ـ ئىدراك بەردى، شەيئىلەرنىڭ ناملىرىنى بىلدۇردى، ئۇنى سۆزلەشكە لايىق قىلدى، بىلىملىك قىلدى ھەمدە ئۇنىڭغا بىلىمنىڭ ئەڭ گۈزەل گۈلتاجى بولغان ئىنسانىي خىسلەت، ياخشى ئەدەپ ـ ئەخلاق بەردى. موشۇ بىلىم ۋە ئەخلاق بىلەن ئىنسان بالىسى بۇ ئالەمدىمۇ، ئۇ ئالەمدىمۇ بەختلىك ۋە يۈزى يورۇق بولىدۇ، دەپ قارىدى.

ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۈيۈكلۈك تاپۇر.

(154 ـ بېيىت)

ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.

(155 ـ بېيىت)

كىشىگە ئېرۇر كۆپ بىلىم پايدىسى،
بىلىم بىلسە ئىنسان ئەزىز بولغۇسى.

(160 ـ بېيىت)

ئەقىللىق تىرىكتۇر، ئەقىلسىز ئۆلۈك،
ئەقىل ئەرنى ئايرۇر، شۇ خىل تەڭ بۆلۈك.

(1839 ـ بېيىت)

كىشى تۈن كەبى بىر قاراڭغۇ ئۆيدۇر،
ئەقىل بىر چىراقتەك ئۇنى يورۇتۇر.

(1840 ـ بېيىت)

بىلىم ئىگەللەشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇ يالغۇز دىنىي بىلىم بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى كەڭ دائىرىنى يەنى تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ تۈرلۈك قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش، پىكىر يۈرگۈزۈش ھەمدە ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكىسىغا دائىر مەسىلىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسان موشۇ ساھەلەردىكى ئىزدىنىش ئارقىلىق ئېرىشكەن بىلىمى، ئەقلى ۋە تەپەككۇرى بىلەن ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ماھارەت ۋە قابىلىيىتىنى، تىرىشچانلىق، پايدىلىنىش ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىپ، ئاللاھ ياراتقان، ئىنسان ئۈچۈن

پايدىلىق بولغان مۆجىزىلەردىن بەھرىمەن بولۇش، ئۇنى تىزگىنلەش ۋە تونۇش، ئارقىلىق، ئاللاھنىڭ ئىنسانىي دۇنياغا ئاپىرىدە قىلىشىدىكى ئىلاھىي ھېكمەتنى چۈشىنىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇرغۇن ئىلمىي مەسىلىلەر، مۇرەككەپ پەنلەرنى مىسال كەلتۈرۈپ، ئىلىم - پەننى دۆلەتنى باشقۇرۇشنىڭ كۈچلۈك قورالى، تىرىكچىلىكنىڭ ۋاستىسى، دىنىي ھىمايە قىلىش، ئۆزىنىڭ ئىمان - ئېتىقادىنى قوغداش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك يولى دەپ خۇلاسە قىلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: "ئالىم بولغىن ياكى ئۆگەنگۈچى بولغىن، ئاڭلىغۇچى بولغىن ياكى بىلىم ئاشىقى بولغىن، بەشىنچى بولمىغىن، مۇنداق بولساڭ ھالاك بولىسەن"(تەبرانى توپلىغان).

«قۇتادغۇبىلىك»تە مۇنداق يېزىلغان:

بۇ ئىككى خىل ئىنسان كىشى ئاتىلۇر،
بىرى ئۆرگەتگۈچى، بىرى ئۆرگىنۇر.

(3217 - بېيت)

ئىككىدىن بۆلەكنى سەن يىلقى سانا،
يا ئۇ بول، يا بۇ بول، تاللاپ ئال مانا.

(3218 - بېيت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئومۇمىي خەلق مائارىپى ئىدىيىسى يۇقىرىقى ھەدىسنىڭ روھىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئىلىم ئۆگىنىش ۋە ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىتىشنىڭ ئىنتايىن ياخشى پەزىلەت، بولۇپمۇ بىر مۆمىن مۇسۇلماندىكى مەسئۇلىيەت ۋە مەجبۇرىيەت ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن ھەم ئۆزىمۇ جاپا - مۇشەققەتلىك ئەمگەك ئارقىلىق ئۆز قەلبىدىكى ئىلىم ۋە قابىلىيەتنى جارى قىلىپ «قۇتادغۇبىلىك»داستانىدا كەڭ ئامىمىغا ئىسلامىيەتنىڭ پارلاق ئەھكاملىرىنى، ئاللاھ بۇيرۇغان ئەخلاق مىزانلىرىنى، توغرا ھىدايەت ۋە سۈننەتلەرنى تەشۋىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلدى ھەمدە ئىلىم - مەرىپەت ئۆگەتكۈچىلەرگە بېرىلىدىغان كاتتا ساۋاب، مەڭگۈلۈك ئىززەت - ھۆرمەتكە نائىل بولدى.

«قۇتادغۇبىلىك»داستانىدا ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئۇنىڭ ئىبادەت بىلەن بولغان چەمبەرچاس مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن:

ئىبادەتكە ئاۋۋال بىلىم كۆپ ئۆگەن،
ئىلىمسىز ئىبادەت بى پايدا، چۈشەن.

(3216 - بېيت)

تائەتكە بىلىملە سەن بارغىن يېقىن،
بىلىم تامغۇلايدۇ دوزاخ ئىشىكىن.

(3223 ـ بېيت)

بىلىپ قىلسا تائەت ساۋابى تۇمەن،
ساۋاب كۈتمە بىلىمسىز ئىبادەت بىلەن.

(3224 ـ بېيت)

بىلىمسىز قىلىنغان تائەتتىن كۆرە،
گەر ئۇخلار بىلىملىك ساۋابى ئۆرە.

(3225 ـ بېيت)

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئى مۆمىنلەر! ئاللاھ سىلەرگە ھالال قىلغان پاك نەرسىلەرنى (تەركىدۇنيا بولۇش يۈزىسىدىن ئۆزەڭلەرگە) ھارام قىلماڭلار.

——سۈرە«مائىدە»(5 ـ سۈرە)، 87 ـ ئايەت

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: "سىلەردىن دۇنيانى دەپ ئاخىرەتنى، ياكى ئاخىرەتنى دەپ دۇنيانى تەرك قىلغان (تاشلاپ قويغان) ئادەم ياخشى بولماستىن، ھەر ئىككىسىنى تەڭ تۇتقان ئادەم ياخشى ئادەمدۇر"(ئىبنى ئەساكىر توپلىغان). مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يەنە مۇنداق دېگەن: "سىلەر مۇنداق دەيسىلەر، ئاللاھ بىلەن قەسەم قىلىمەنكى، مەن سىلەرگە قارىغاندا ئاللاھدىن بەك قورقىمەن، ئەڭ تەقۋادارمەن، روزىنىمۇ بەزىدە تۇتىمەن، بەزىدە تۇتمايمەن. كېچىسى ھەم ناماز ئوقۇيمەن ھەم ئۇخلايمەن. خوتۇنمۇ ئالىمەن. كىمكى مېنىڭ سۈننىتىمنى تەرك ئېتىدىكەن، ئۇ مېنىڭ سۈننىتىمگە مەنسۇپ ئەمەس"(بۇخارى توپلىغان).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا زاھىد ئۇدغۇرمىش بىلەن قىلغان سۆھبەت ـ مۇنازىرە جەريانىدا، ئاللاھنىڭ كالامى ۋە ھەدىستىكى مۇھىم ئۇقتىلارنى روشەن گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، ئىنسانىنىڭ بەندىلىك مەجبۇرىيىتى، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيىتى، مەجبۇرىيەت بىلەن مەسئۇلىيەتنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى؛ يەنى بۇ ئالەم بىلەن ئۇ ئالەم ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىلماس باغلىنىش ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىدۇ.

"ئۇدغۇرمىش" نامى بىلەن ئاتالغان زاھىد كىشى ناھايىتى بىلىملىك، قابىل كىشى بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ ئۇ ئالەملىك ئىشلىرىغا يەنى ئىبادەتكە دەخلى يېتىپ قالىدۇ دەپ قاراپ، جەمئىيەتكە، خەلققە، ئائىلە بالا ـ چاقىلىرىغا، دوست ـ بۇرادەرلىرىگە خىزمەت قىلىشنى، ئۆز ئەقلى قابىلىيىتىنى ئۇلارغا بەخشەندە قىلىشنى خالىماي، بەلكى كىشىلەردىن قېچىپ، تاغدا، غارلاردا ئولتۇرۇپ"خاس ئىبادەت" بىلەن مەشغۇل بولۇشنى ھەقىقىي تەقۋادارلىق، ئۇ ئالەملىك ئىشلىرىنى تولۇق ئادا قىلغانلىق دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ كۆزقارىشى

مۇنداق:

تونۇم — قوي يۈڭى، بەس، غىزا — ئارپا - ئاش،
تولۇق بولدى دۇنيا ماڭا، نەي قاياش.

(4765 - بېيت)

نە دەر بىر مېھرىبان كىشى، ئىشتكىن سۆزى،
ماكانى ئېرۇر غار، تەقۋادار ئۆزى.

(4766 - بېيت)

نەسۋەم تېپىپمەن جاھاندىن بۇنى،
يېيىشكە كېپەكنى، تونغا قوي يۈڭى.

(4767 - بېيت)

كېپەك كۆپ لەززەتلىك شېكەردىن ماڭا،
بۇ ئاق تون ياسار ئۆ يىپەك ئورنىنى.

(4768 - بېيت)

قورساق تۈيغىچەدۇر بۇ ئىچكۈ — يېمەك،
تېرىق ياكى ئارپا تويارلىق دېمەك.

(4769 - بېيت)

ئۆ دۇنيادا تاپماق ئۈچۈن ياخشى جاي،
جاھان ئارزۇسىنى تامام تاشلىغاي.

(4802 - بېيت)

زاھىد ئۇدغۇرمىش پەقەت جىمجىت ئىبادەتتىن باشقىسى بىكار گەپ، ئۆي - ئوچاقلىق بولۇش، ئۆيلىنىپ پەرزەنتلىك بولۇش ئىنسان ئۈچۈن جەبىر - جاپا ھەمدە ئارتۇقچە بىر يۈك، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك. دۇنيا ئىشلىرى ئىنساننى گۇناھقا پاتۇرىدۇ، دەپ قاراپ مۇنداق دەيدۇ:

بۇ دىن "دالى" دۇنيا "دالى" قارىشىدۇر،
يېقىنلاشماس، يولى كېسىشمەس ئېرۇر.

(5311 - بېيت)

شۇڭا ئۇ دۇنيادىن، ئىنسان تىرىكچىلىكىدىن قول ئۈزۈپ، يامغۇر سۈيىنى ئىچىپ، دەرەخلەرنىڭ يىلتىزىنى يەپ، ئېگىز تاغلارنىڭ غارلىرىدا ئىبادەت قىلىش ئىنساننىڭ ھەر خىل گۇناھلاردىن ساقلىنىشىنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى، ئەل - جەمئىيەت ئۈچۈن، ئائىلە ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ھۆددىسىدىن چىقىش بەك تەس بولغان ئېغىر يۈك، ئۆزىگە ئۆزى جەبىر - جاپا تېپىشتىن ئىبارەت، دەپ قاراپ، ئۆگدۈلمىشنىڭ ئۇنى ئەل خىزمىتىگە تەكلىپ قىلىپ كەلگەن ئېلچى قېتىملىق دەۋىتىنى رەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇنداق ئىبادەت قىلىش ئۇسۇلى

ئىسلامىي ئىبادەت ئەمەس، بەلكى ئەينى زاماندا ساقلىنىپ قالغان، شەكلى ئۆزگەرگەن تەركىدۇنياۋى ئىبادەتنىڭ تىپىك كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىبادەت كۆزقارىشى ئىبادەتنىڭ كەڭ ۋە ئۇلۇغ ئەھمىيىتى ۋە مەزمۇنىنى كىچىكلىتىپ، ئۇنى نوقۇل بىر خىل ئادەتتىكى قائىدە، رەسىم - يوسۇنغا ئايلاندۇرۇۋېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

بىر ئىنساننىڭ جەمئىيەت، دۆلەت، ئائىلە ئالدىدا كۆپلىگەن ئەمەلىي خىزمەتلەرنى قىلىپ، ئۇنىڭ گۈللىنىشى، ئاۋاتلىقى، بەخت - سائادىتى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، كۈچ - قۇدرىتىنى سەرپ قىلىشتەك مەسئۇلىيىتى بار. مانا بۇ تۆھپە، ئۇلۇغ ئىبادەت بولۇپ، ئىنسان مۇشۇ تۆھپىسى بىلەن ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن نىجاتلىق يولى ھازىرلايدۇ، يەنى بۇ ئالەملىك تۆھپىسى بىلەن ئاللاھنىڭ ئىنساننى ئالەمنىڭ خەلىپىلىكىگە بەلگىلىگەنلىكىدەك ئۇلۇغ ئوبرازىنى نامايان قىلىدۇ.

«قۇرئان كەرىم»دىكى بىر قىسىم ئايەتلەر، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەدىسلىرىنىڭ روھى ئىسلامىيەتنىڭ تەركىدۇنياچىلىق، زاھىدلىققا قارىتا ناھايىتى ئېنىق ھۆكۈمى بولۇپ، بۇ خىل روشەن ئېنىق ئىدىيە «قۇتادغۇبىلىك»تە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ زاھىد ئۇدغۇرمىشنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىگە كەسكىن رەددىيە بېرىش، ئىسلامىيەتنىڭ ئىككى ئالەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، بۇ ئالەم تىرىكچىلىكى، دۇنيالىق خىزمەت بىلەن ئۇ ئالەملىك خىزمەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، توغرا ئەقىدە، توغرا سۈننەتنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلغانلىقىدا روشەن ئەكس ئېتىدۇ. ئاللاھقا بولغان ئىبادەت، ئىنساننىڭ ئاللاھ ئالدىدىكى بەندىلىك مەجبۇرىيەتلىرىنى تولۇق ئادا قىلىپ، ئۇ ئالەمدە ئاللاھ ۋەدە قىلغان"ئاستىدىن ئۆستەڭلەر ئېقىپ تۇرغان، نازۇنېمەتلىك جەننەت"نى قولغا كەلتۈرۈش. ئۇ ئالەمدە ئاللاھنىڭ ئالدىدا يۈزىنى يورۇق قىلىش ھەر بىر مۆمىن مۇسۇلماننىڭ مۇقەددەس مەجبۇرىيىتى بولغاندەك، ئەل ۋەتەن، خەلق، مىللەت ئۈچۈن قىلىنغان ياخشى خىزمەت، ياخشى ئەمەل، ساۋابلىق ئىشلارمۇ، بۇ دۇنيادا قىلىشقا تېگىشلىك مەسئۇلىيەتمۇ قۇشنىڭ يەنە بىر قانىتىغا ئوخشاش ئۇنى يۈكسەكلىككە ئېلىپ چىقىپ، چەكسىز سائادەتكە ئېرىشتۈرىدىغان مۇھىم يول ھەمدە ئىنسان ئۈچۈن شەرەپلىك قەرز ۋە پەرزدۇر. بۇ ئىككى يولنىڭ بىرىنى يەنە بىرىگە قارىمۇقارشى قىلىپ قويۇش، بىرىنى دەپ يەنە بىرىگە زىيان يەتكۈزۈش توغرا ئەمەس، ئىسلام روھىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. «قۇتادغۇبىلىك»تە مۇنداق بېرىلىدۇ:

جامائەت بىلەن قىل پەرز ۋە ناماز،
پەقىرلەر ھەجىدۇر بۇ جۈمە ناماز.

(3239 ـ بېيت)

ھالالدىن تېپىپ مال پەقىرلەرگە بەر،
تۈتۈپ ئەل قولىن، بول ئۆلارنى يۆلەر.

(3240 ـ بېيت)

سانالغان بۇ ھەممە بىر تائەت ئېرۇر،
بۇ تائەت بىلە بارچە راھەت كۆرۈر.

(3241 ـ بېيت)

قىلىپ تەرك بۇلارنى، سەن ئەي خۇلقى ساز،
تۈتۈپ روزا، يالغۇز ئوقۇرسەن ناماز.

(3242 ـ بېيت)

بۇ روزا، نامازلار ئۆز پايداڭ ئېرۇر،
ئۆز ئەپىن دېگەنلەر بەك خۇدبىن بولۇر.

(3243 ـ بېيت)

خۇدا بەردى قۇلغا ئىككى كۆز قۇلاق،
بىرىن دۇنياغا، بىرىن ئاخىرەتكە، باق.

(3657 ـ بېيت)

ئىككى قول بېرىلدى، سۇنۇپ تۇتقىلى،
بىرى دۇنياغا، ئاخىرەتكە بىرى.

(3658 ـ بېيت)

ياراتتى خۇدايىم بۇ ئىككى جاھان،
بىرىن تاپساڭ ئىزلە ئۇ بىرىن ھامان.

(3662 ـ بېيت)

خۇدانىڭ سۆيۈنچىن تىلەسەڭ ئۆزۈڭ،
مۇسۇلمان سۆيۈنچىن تىلە، كەس سۆزۈڭ.

(3250 ـ بېيت)

ئەمەس تائەتىڭگە ھاجەتمەن خۇدا،
تىلەپ ياخشى نام، ئەيلە قۇللۇق ئادا.

(3251 ـ بېيت)

ئۇيغۇرلار قەدىمي تارىخ مۇساپىسىدە بۇددا دىنى قاتارلىق ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. پەقەت خاقانىيە دەۋرىگە كەلگەندە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، لېكىن ئۇزاق تارىختىكى دىني ئېتىقادنىڭ ساقىتلىرى ھەر خىل شەكىللەر بىلەن ساقلىنىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇپ، ئىدىيە، روھىي ھالەت، تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتلەردە جان ـ جەھلى بىلەن ئىسلام

ئەقىدىلىرى ۋە شەرىئەت ئەھكاملىرىغا قارشىلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى.
«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇددا راھىبى زاھىت ئۇدغۇرمىش بىلەن مۇنازىرە قىلىش ئارقىلىق بۇددا ئەقىدىسىنىڭ ئىسلامغا قارىمۇقارشى ئىكەنلىكىنى زاھىت ئۇدغۇرمىشنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن ئىقرار قىلدۇرۇش يولى بىلەن ئىسلام دىنى ۋە شەرىئىتىنى كەڭ تەشۋىق قىلغان. زاھىتلىققا قارشى توغرا ئەقىدە ۋە شەرىئەتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىنسان تەرەققىياتى، ھايات مەسىلىلىرىگە جاۋاب بېرىپ، ئىككى ئەقىدە، ئىككى خىل دۇنيا مۇنازىرىسىگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ سائادەتمەن يولنى تاللاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھىدايەت تېپىشىغا ئىمكانىيەت بەرگەن. ئۇل زامانلاردىن بىرى باش كۆتۈرۈپ قالغان تەركىدۇنياچىلىق روھىي ھالىتىنىڭ، زاھىتلىققا قارشى ھارماي كۈرەش قىلغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەلىماتلىرىغا قارشى تۇرۇشى، بۇ تەلىماتلارنى چەتكە قېقىشى، ئالىمنىڭ شەرەپلىك نامىغا ئورۇن بەرمەسلىكلىرى ھەرگىز ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. تارىخقا قارايدىغان بولساق، ھەر خىل "ئەۋلىيا"، مازار-ماشايىخلارنىڭ تەزكىرە-خاتىرىلىرىنىڭ كۆپلۈكى، لېكىن پەخىر-ئىپتىخارىمىز بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەققىدىكى خاتىرىلەرنىڭ يوقلۇقى يۇقىرىقى كۆزقاراشنى روشەن ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ.

«قۇرئان كەرىم»دە مۇسۇلمانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق مىزانلىرى كۆرسىتىلگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ ئەمەلىيىتىدە ئىنسان ئەخلاقىنىڭ ئەڭ يۈكسەك نەمۇنىسىنى تىكلەپ، ئاللاھنىڭ: "(ئى مۇھەممەد!) سەن ھەقىقەتەن بۈيۈك ئەخلاققا ئىگىسەن"{سۈرە«قەلەم»(68-سۈرە)، 4-ئايەت} دېگەن مەدھىيىلىشىگە مۇشەررەپ بولدى. ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىسى ئىنسانىيەت دۇنياسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا مەڭگۈلۈك تېما. ئىسلام دىنىدا ئەخلاق مەسىلىسى ھەر بىر مۇسۇلماننىڭ كامىل ئىمانى، چوڭقۇر بىلىمى، ساغلام روھىي دۇنياسى، ئىتائەتمەن ھەرىكىتى بىلەن مۇستەھكەم باغلىنىشلىق بىر مەسىلە سۈپىتىدە قارىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شەرىفتە قەيت قىلىنغان ئېسىل ئەخلاقىي-پەزىلەتلەرنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ ۋە كىشىلەردىن گۈزەل ئەخلاقىي-پەزىلەتلەرنى يېتىشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ، ئۇسۇلى ئىسلام بويىچە ئەمرىمەرۇپ-نەھيى مۇنكەر قىلىدۇ. يەنى ئىسلام ھەقىقىتىنى چۈشەندۈرۈپ، ياخشىلىققا دەۋەت قىلىپ، يامان ئىشلاردىن توسىدۇ. ئۇ ھالال ئەمگەك قىلىش، سېخىيلىق، كىشىلەرگە خەير-ساخاۋەت قىلىش، كىشىنىڭ ھەققىگە خىيانەت قىلماسلىق، ئىناق-ئىتتىپاق بولۇش، ئوغرىلىق قىلماسلىق، ھالالغا يېقىن تۇرۇپ، ھارامدىن قېچىش، ھەسەت، غەيۋەت-شىكايەتتىن ساقلىنىشنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلىدۇ.

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

بىر-بىرىڭلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلماڭلار، سىلەرنىڭ بىرىڭلار ئۆلگەن كىشىنىڭ گۆشىنى يېيىشنى ياقتۇرامسىلەر! ئۇنى ياقتۇرمايسىلەر.

——سۈرە «ھۇجۇرات» (49-سۈرە)، 12-ئايەت

ئېگىز-پەس سۆز ئېيتما، تۇرغىن ئەيمىنىپ،
زەھەردۇر ئۇلارنىڭ گۆشى قال بىلىپ.

(4349-بېيىت)

ھەسەد بىر كېسەلدۇر، داۋاسى ئۇزاق،
ئۆزىنى ئۆزى يەپ، سېزەر ئۇ ئاداق.

(4253-بېيىت)

قوشۇلما پىتنىخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكىم تىلىدىن چىقار ئوت-چېقىن.

(4212-بېيىت)

قىبتىلما ئىككى خىل ئەرگە، يىراق تۇر،
قىبتىلساڭ كۆر ئەمدى، چاتاق چىقارۇر.

(4271-بېيىت)

بىرىدۇر چېقىمچى، پىتنە-پاساتچى،
بىرى، ئىككى يۈزلۈك، ئۆز مەنپەئەتچى.

(4272-بېيىت)

سائادەتنى تاپقان پاساتتىن قاچار،
ھەر ئۆچكەن ئوتنى بۇ پاسات ياندۇرار.

(4412-بېيىت)

پاساتنىڭ يېنىغا يېقىن بارمىغىل،
پاسات نەدە بولسا خارلىق شۇندا، بىل.

(4414-بېيىت)

پاسات بىرلە دۆلەت تۇرالماس، قاچار،
تۇنەپ ئۆتسە مېھمان، سەن تاڭ قالمىغىل.

(4415-بېيىت)

ھارامغا قوشۇلما ۋە كۆرسەتمە كۈچ،
خۇسۇمەت قىلىپ تۆكمە قان، ئالما ئۆچ.

(1433-بېيىت)

كىشىنىڭ سەر خىلى ئۇياتلىق كىشى،
ئۇياتلىق كىشىدۇر، كىشىلەر بېشى.

(2201 ـ بېيت)

بىر كۈنسىز سۆگەكتۇر ئۇياتسىز يۈزى،
تېشىلمەس تۆشۈكتۇر، ئۇياتسىز كۆزى.

(2206 ـ بېيت)

ئۇياتسىز كىشىدىن يىراق تۇر، يىراق،
ئۇياتسىز كۆزىدە خۇنۇك بىر قاراق.

(2205بېيت)

ئۇيات بىرلە ئەر ئابرويلۇق بولۇر،
ئۇيات بىرلە ئادەم كۆزى نۇرلىنۇر.

(2207 ـ بېيت)

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:
زىناغا يېقىنلاشماڭلار، چۈنكى ئۇ قەبىھ ئىشتۇر، يامان يولدۇر.

——سۈرە«ئىسرائىل»(17 ـ سۈرە)، 32 ـ ئايەت

ئى مۆمىنلەر! هاراق ئىچىش، قىمار ئويناش، بۇتلار(يەنى چوقۇنۇش ئۈچۈن تىكلەنگەن تاشلار)غا چوقۇنۇش، پال ئوقلىرى بىلەن پال سېلىش شەيتاننىڭ ئىشى. پاسكىنا قىلىقلاردۇر. بەختكە ئېرىشىشىڭلار ئۈچۈن شەيتاننىڭ ئىشىدىن يىراق بولۇڭلار. شەيتان هاراق، قىمار ئارقىلىق ئاراڭلاردا دۈشمەنلىك، ئاداۋەت تۇغدۇرماقچى، سىلەرنى نامازدىن، ئاللاهنى ياد ئېتىشتىن توسماقچى بولىدۇ. سىلەر ئەمدى(هاراقتىن، قىماردىن) يانمامسىلەر؟

——«مائىدە»(5 ـ سۈرە)، 90—91 ـ ئايەتلەر

مۇهەممەد ئەلەيهىسسالام:" هاراق بارلىق گۇناهلارنىڭ ئانىسى" دەپ كۆرسەتكەن.

يۈسۈپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە ئەنە شۇ ئۇلۇغ تەلىمنىڭ ئىزنىسى بويىچە زىناخورلۇق، مەيخورلۇق ـ هاراقكەشلىكنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، مۇنداق ئەخلاقى چۈشكۈنلۈكلەرنى ئىنسان ئۈچۈن ئىنتايىن زىيانلىق، جەمئىيەت ئۈچۈن بېتەرلىك ئاپەت، ئۇنىڭدىن ساقلىنىش هەر بىر ساغلام ئەقىل ئىگىسىنىڭ ۋەزىپىسى. زىناخورلۇق ۋە مەيخورلۇق تەننى زەئىپ، مىللەتنى خاراب قىلىدىغان، كىشىنىڭ ئىمان ـ ئېتىقادىنى يوقىتىپ، ئىقتىسادقا ئەجەللىك زەربە بېرىدىغان قارا كۈچ. بارلىق ئىجتىمائي پاسكىنىلىق، بالايىئاپەتنىڭ يىلتىزى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

ئەي ئىچىمە. بۇزۇقلۇقتىن بولغىن يىراق،
زىنا قىلما. پاسىق دەپ ئالما ئاتاق.

(1334 ـ بېيت)

مۇبارەك بەخت بۇ قىلىقتىن قاچار،
ئۇ ئەركە پەقىرلىك يولىنى ئاچار.

(1335 ـ بېيت)

مەي ئىچمە، زىنادىن سەن ئەيلە ھەزەر،
بۇ ئىشلار گادايلىق تونىن كەيدۈرەر.

(1337 ـ بېيت)

ھاراق مىڭ گۇناھقا پاتقۇرغاي سېنى،
قاچار بەخت زىنادىن، يۈزۈڭ تۆكۈلەر.

(1338 ـ بېيت)

ھاراقتۇر بىلىم ۋە ئەقىلنىڭ دۈشمىنى،
جېدەل ـ غەۋغا ھاراقنىڭ ئېتىدۇرچىنى.

(2651 ـ بېيت)

نە ياگلىغ ھايالىق، ئۆز خۇلق، سىلىق،
مەي ئىچسە قىلۇر ئۇ پەسكەشلىك قىلىق.

(2653 ـ بېيت)

كىشى ئاتى ـ بىلىم، ھوش، ئۇياتنى ئېرىغ —
نىچىس بۇ ھاراققا بېرۇر ۋادەرىغ!

(2654 ـ بېيت)

مەي ئىچمە. مەي ئىچسە كېتۇر دۆلىتى،
مەي ئىچسە بولۇر تەلۋە، ئەخمەق ئېتى.

(2655 ـ بېيت)

بىلىملىك مەي ئىچسە بولۇر بىر قارا،
نادان ئىچسە كىچىكلەپ، بولۇر بىر بالا.

(2659 ـ بېيت)

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئاللاھنىڭ رەھمىتى بىلەن سەن ئۇلارغا مۇلايىم بولدۇڭ؛ ئەگەر قوپال، باغرى قاتتىق بولغان بولساڭ، ئۇلار چۆرەڭدىن تارقاپ كېتەتتى؛ ئۇلارنى ئەپۇ قىل، ئۇلار ئۈچۈن مەغپىرەت تىلىگىن، ئىشتا ئۇلار بىلەن كېڭەشكىن؛ (كېڭەشكەندىن كېيىن) بىر ئىشقا بەل باغلىساڭ، ئاللاھقا تەۋەككۇل قىلغىن. ئاللاھ ھەقىقەتەن تەۋەككۇل قىلغۇچىلارنى دوست تۇتىدۇ.

——سۈرە «ئال ئىمران» (3 ـ سۈرە)، 159 ـ ئايەت

نېمە دېدىڭ ئاگاھ، پەيغەمبەر ـ نەبى،
كېڭەش — ھەممە ئىشنىڭ داۋاسى ـ نەمى.

(5651 ـ بېيت)

بىقىنلار بىلەن سەن ئەيلىگىن كېڭەش،
بېشىلگەي كېڭەش بىرلە ھەر تۈرلۈك ئىش.

(5652 ـ بېيت)

كېڭەش بىرلە تۈزۈلۈر كىشىنىڭ ئىشى،
پۇشايمانلىق ئولغاي كېڭەشمەس كىشى.

(5653 ـ بېيت)

كېڭەشسە كىشىدە بىلىم كېڭىيۇر،
كېڭەشكە قوشۇلسا بىلىم، ئىش ئوڭۇر.

(5657 ـ بېيت)

نە ئىش قىلماق ئولساڭ كېڭەش ئەر بىلە،
كېڭەشمەس كىشىدىن يىراقلىق تىلە.

(5659 ـ بېيت)

نىچۈك ئىشنى قىلساڭ كېڭەش بىرلە قىل،
كېڭەش بىرلە كۆتكەن تىلەكلەر كېلەر.

(5660 ـ بېيت)

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئى مۆمىنلەر! سەۋر ئارقىلىق، ناماز ئارقىلىق ياردەم تىلەڭلار، ئاللاھ ھەقىقەتەن سەۋر قىلغۇچىلار بىلەن بىللەدۇر.

—— سۈرە«بەقەرە»(2 ـ سۈرە)، 153 ـ ئايەت

«قۇرئان كەرىم» دە يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئۇلار شۇنداق كىشىلەركى، ئاللاھ ياد ئېتىلسە ئۇلارنىڭ دىللىرى قورقۇپ (تىترەيدۇ)، ئۇلارغا يەتكەن ئەزىيەتلەرگە سەۋر قىلىدۇ، ناماز ئوتەيدۇ، ئۇلارغا بىز رىزىق قىلىپ بەرگەن نەرسىلەردىن (ياخشىلىق يوللىرىغا) بېرىدۇ.

—— سۈرە«ھەج»(22 ـ سۈرە)، 35 ـ ئايەت

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە مۇسۇلمانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك شۈكۈر ـ قانائەت، ئاللاھنىڭ تەقدىرىگە رىزا بولۇش مەسىلىسى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ:

خۇدا كىمگە قىلسا ئىنايەت، مەدەت،
ھەر ئىككى جاھاندا تاپۇر سائادەت.

(1267 ـ بېيت)

خۇدا پەزلى كىمگە يار ئولسا ئەگەر،
تۈمەنمە نېئمەتۇ ـ ئارزۇغا يېتەر.

(1269 ـ بېيت)

ئىگەم ساقلىسا كىمنى ئۇ ساقلىنۇر،
تىلەككە يېتىپ، ياخشى ئىنئامەتلىنۇر.

(1271 ـ بېيت)

رىزا بول خۇدادىن نە كەلسە ساڭا،
رىزا ۋە رىزالىق ــــ قۇللۇقۇڭ ئاڭا.

(2159 ـ بېيت)

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:
سىلەرگە بىر كىشى سالام بەرسە، ئۇنىڭغا تېخىمۇ ياخشى سالام بىلەن جاۋاب قايتۇرۇڭلار (يەنى، بىر كىشى ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم دەپ سالام بەرسە، ئۇنىڭغا ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ۋەرەھمەتۇللاھى ۋەبەرەكاتۇھۇ دەڭلار)، ياكى ئۇنىڭ سالامىنى ئەينەن قايتۇرۇڭلار (يەنى ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام دەڭلار).
ــــ سۈرە «نىسا» (4 ـ سۈرە)، 86 ـ ئايەت

بىلىۇرسەن، سالام پەزلى بەك چوڭدۇر ئول،
كىم ئاۋۋال سالام بەرسە ئاچتى بۇ يول.

(5052 ـ بېيت)

سالامدۇر كىشىگە ئىبسەنلىك يولى،
سالامىلە قويۇلۇر ئىبسەنلىك ئۇلى.

(5055 ـ بەت)

سالامدۇر كىشىگە ئەمىنلىك ــ ئامان،
قىلسا سالام، ساق بولۇر ئۇشبۇ جان.

(5056 ـ بېيت)

ئامان بەردى ئەلگە سالام بەرگۈچى،
سالامەت بولۇر ئۇ ئىلىك ئالغۇچى.

(5058 ـ بېيت)

سالام ساقلار ئامان كىشى شەررىدىن،
سالامەتلىك ئالدى جاۋاب قىلغۇچى.

(5059 ـ بېيت)

شەرقنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا شەرەپلىك نامغا مۇيەسسەر بولغان تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى قاتارىدا بىزنىڭ خىبلى ئاۋۋال قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەت، سەزگۈ ـ قابىلىيەتلىرى. شۇكۇر ـ مەدھىيىلىرىنى بىزنىڭ ئارقىلىق خاتىرىلەپ، ئاش بۇتۇكلەردىن تارتىپ يىپەك، قەغەز ۋە باشقا كاتتا سەھىپىلەرگە يېزىپ

ئەۋلادلارنىڭ ئۇلۇغ قەدەملىرىگە غەلىبە - نۇسرەت ئاتا قىلغاندەك، دانىشمەن ئۇستاز يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەريادەك ئىلمىنى ھارماس قەلىمى بىلەن يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەپ، ئۇنى ئەقىل - پاراسەت، ساغلام ئەقىدە، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ئەمۇنىسى سۈپىتىدە كىتاب بىتىگە چۈشۈرگەن بولۇپ، مىڭ يىللىق تارىخنىڭ ئۈچقۇر قەدەملىرىدە يوقالماي، تارىخ ئەگرى - توقايلىرىدا دات باسماي، ئۆزىنىڭ پارلاق نۇرى بىلەن چاقناپ بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلدى. بۇ ئاللاھ بەرگەن ئىلمىنىڭ خاسىيىتى، ئەقىلنىڭ بۈيۈك كەشپىياتى. ئۇنىڭ ھەر بىر بېيتى ۋە ھەر بىر مىراسىدىكى ئاجايىپ پاساھەت، بالاغەت، ئۆزگىچە ئىلمىي ھېكمەت، شېئىرىي لەززەتنى ئۆزىنىڭ ئەسلىي ئاساسى بىلەن چۈشىنىپ، ئۇنىڭدىن ياڭراپ تۇرغان سېھىرلىك سادادىن ئىلھام ئېلىپ، قەلبىمىزنى تېخىمۇ روشەن قىلىش بۈگۈنكى تارىخ بەخش ئەتكەن بىز ئەۋلادلارنىڭ پەخىرلىنەرلىك قىسمەتلىرىدۇر.

تېتىكلىك نىشانى ئېرۇر بۇ بىتىك،
يېزىقنى بىلگەن ئەر بولۇر بەك تېتىك.

(2224 - بېيت)

يېزىق بىلمەس ئەرسە ئادەم ئوغلانى،
بىلەيتتى قانداق يىل، ئاي، كۈن سانى؟

(2225 - بېيت)

يېزىپ قويمىغان بولسا ئالىم بىتىك،
ھېسابقا بولۇر ئەردى چارە نىچۈك؟

(2226 - بېيت)

ياراتماستىن ئاۋۋال خۇدا بۇ ئالەم،
ياراتتى، يورۇتتى بۇ لەۋھۇ - قەلەم.

(2227 - بېيت)

پۈتۈپ قويمىغان بولسا ئالىم، ھېكىم،
بۆرۈنقىنى بىزدىن ئېيتار ئىدى كىم؟

(2699 - بېيت)

ئەگەرچە پۈتۈكچى پۈتمىسە بىتىك،
نىچۈك بىلگەي ئەردىڭ بۇ ھېكمەت بىلىك!

(2698 - بېيت)

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:
ھەر بىر جاندار ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر، ئاندىن بىزنىڭ دەرگاھىمىزغا قايتۇرۇلىسىلەر.

—— سۈرە «ئەنكە بۇت» (2 - سۈرە)، 57 - ئايەت

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: "ئەسسەھەت ئۈچۈن ئىلىم يېتەرلىكتۇر".

يۈسۈپ خاس ھاجىپ«قۇتادغۇبىلىك»تە ھايات - ماماتلىق، يەنى ئۆلۈم مەسىلىسىدە خېلى كۆپ سەھىپە ئاجراتقان. بۇ بارلىق كىشىلەرنى ھاياتلىقنى قەدىرلەش، ھاياتتىن ئىبارەت ئاللاھ بەرگەن نېمەت ۋە سىناقنى توغرا چۈشىنىپ، ئۇنىڭدىن توغرا پايدىلىنىپ، ساۋابلىق ئىشلارنى كۆپرەك قىلىش، ئىنسانىيەتكە پايدىلىق ئىشلارغا ئالدىراش، ھاياتنى بىھۇدە ئۆتكۈزمەسلىك، ئۇ ئالەمگە بارغاندا ئاللاھنىڭ ئالدىدا جاۋابكار ۋە گۇناھكار بولماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىشتەك ئومۇمىي مۇراجىئەتنى ئىپادىلەپ، تارىختىكى مەشھۇر شەخسلەردىن مىسال كەلتۈرگەن.

قېنى ئۇ بۇ دۇنيا تىلەپ تاپقۇچى،
ئۆزىگە تۆمۈر تۇر، شەھەر قۇرغۇچى؟
(شەددات، 4710 - بېيىت)

قېنى ئۇ گۇستاخ ئىت، دۇنيا دەپ يۈرۈپ،
يېشىل كۆككە ئۇچقان قارا قۇش مىنىپ؟
(نەمرۇد، 4711 - بېيىت)

قېنى ئۇ خۇدا مەن دېگۈچى جاھىل،
خۇدا قىلدى دەرياغا غەرق ئۇنى، بىل؟
(فىرئەۋن، 4712 - بېيىت)

بۇ دۇنيا مېلىنى يىغقۇچى قېنى؟
مېلى بىرلە كەتتى، يۇتۇپ يەر ئۇنى؟
(قارۇن، 4713 - بېيىت)

قېنى شەرقتىن غەربكە قەدەر بارغۇچى،
بۇ دۇنيانى كېزىپ جاھان تۇتقۇچى؟
(ئىسكەندەر، 4714 - بېيىت)

قېنى ئۇ تاياغى ئىلان بولغۇچى،
دېڭىز يېرىلىپ ئۇڭا يول بەرگۈچى؟
(مۇسا، 4715 - بېيىت)

قېنى ئۇ پەرى، قۇش ۋە ئىنسان ئۈزە،
ئۇلۇغ بولغۇچى ئۇ خۇلقى پاكىزە؟
(سۇلەيمان، 4716 - بېيىت)

قېنى ئۇ ئۆلۈكنى تىرىلدۇرگەن كىشى؟
ئۆلۈمگە تۇتۇق بولدى ئاخىر ئىشى.

(ئىيسا، 4717-بېيت)

قېنى ئۇ، كىشىلەر ئارا خىل ئۇلۇغ؟
بوشاپ قالدى دۇنيا، كېمىيىپ تولۇقلۇق.

(مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، 4718-بېيت)

«قۇرئان كەرىم»دە نۇرغۇن پەيغەمبەرلەر ۋە نۇرغۇن قەۋملەرنىڭ قىسسىلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار پۈتكۈل ئىنسانلار ئۈچۈن ناھايىتى روشەن ئىبرەت خاتىرىسىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئەنە شۇ قىسسىلەر ھەققىدە توختالغان بولۇپ، ئۇنىڭ كۆزقارىشى پۈتۈنلەي «قۇرئان كەرىم»دىكى نۇقتىنەزەرلەرگە ئوخشاش. ئۇ، پەيغەمبەرلەردىن ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ پەيغەمبەر، لۇت، ئەييۇب، مۇسا، سۇلەيمان، ئىيسا، ئىبراھىم قاتارلىق مەشھۇر پەيغەمبەرلەرنىڭ نامىلىرى، ئۇلارنىڭ خىسلەتلىرى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇلارغا ھۆرمەت ۋە سالاملارنى ئىزھار قىلغان. جۈملىدىن ئاد، سەمۇد ۋە باشقا قەۋملەرنىڭ نامىلىرى ئۇلارنىڭ بەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، جىسمانىي جەھەتتىن كۈچلۈك بولۇش، ئۇلار قۇرغان قۇدرەتلىك سەلتەنەت، تاج-تەختلەر، بىنا-ئىمارەتلەر، شەھەر-قەلئەلەر ھەمدە تەلۋىلىكتە چېكىدىن ئاشقان لۇت قەۋمى قاتارلىقلارنىڭ ئاللاھنىڭ غەزەپلىرى بىلەن بەزىلىرىنىڭ كەلكۈن سۇ، بەزىلىرىنىڭ قەھرىلىك بوران، دەھشەتلىك ئاۋاز، تاشبوران، دۈم كۆمتۈرۈش بىلەن ھالاك قىلىنغانلىق ئىبرەت خاتىرىسىنى ئەسلەش ئارقىلىق ھەددىدىن ئاشقان، يامان خۇيلۇق فىرئەۋن، زاھاكتەك ۋە ئىران شاھلىرىدەك زالىم مۇستەبىتلەرنىڭ ھالاك بولۇش تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇرىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»تىن ئىبارەت بۇ جاھاننەمادا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز قەلبى ئارقىلىق سىزىلغان ھەيۋەتلىك ئوبرازى ۋە پاك قەلبىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇنىڭ مىلادى 11-ئەسىردە ياشىغان يېتۈك شائىر، ھەر قايسى ئىلىم-پەنلەر بويىچە شۆھرەت قازانغان ئالىم، بەدىئىي ئىجادىيەتچى بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ ئالدى بىلەن كامىل مۇسۇلمان، يېتىشكەن مۇسۇلمان ئالىم، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان بۈيۈك مۇجتەھىت ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ پەزىلىتى ۋە ئىجتىھاتى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شان-شەرىپى ۋە پەخىر-ئىپتىخارى بولۇشقا مۇناسىپ.

«قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا خەيرلىك ئىشلارغا دەۋەت قىلىدىغان، ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇپ، يامان ئىشلارنى مەنئى قىلىدىغان بىر جامائە بولسۇن، ئەنە شۇلار مەقسەتكە ئېرىشكۈچىلەردۇر.

—سۈرە «ئال ئىمران» (3 - سۈرە)، 104 - ئايەت

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەمگىكى بىلەن ئاللاھ بۇيرۇغاننى ئۇلۇغلاپ، توسقانلارنى مەنئىي قىلىپ، ئىنسانىي ئەقىل، ئەخلاق بىلەن پاك-پاكىز ياشاشقا ئۈندەپ، تەبلىغ - ئەھكام قىلىپ ئاللاھنىڭ مۇكاپاتىغا سازاۋەر بولغۇچى مەشھۇر زاتلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە قىبلىنەماسى، ئىلىم - پەلسەپىسى ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شەرىف؛ ئۇنىڭ داڭلىق داستانى «قۇتادغۇبىلىك»، ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئىلھامى ۋە ئىزنىسى: مۇئەللىپنىڭ ئەقىل - پاراستى، مۇستەھكەم دىنىي ئېتىقادى، ۋايىغا يەتكەن يېزىقچىلىق قابىلىيىتى، توپلىغان مول بىلىملىرىنىڭ مۇستەھكەم جۇغلانمىسى، ئەدەبىيات، يەنى شېئىر - نەزمىسى ئارقىلىق «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شەرىفتىكى ئۇلۇغ روھنى يۈكسەك ھاياجان، تايماس ئەقىدە بىلەن تەبلىغ قىلىشىنىڭ يۈكسەك نەمۇنىسى. داستاندىكى پەيلاسوپلارچە قىلىنغان پەند - نەسىھەت، رىغبەت ۋە ئاگاھ، ئىلىم - مەرىپەت بىر يىلتىزدىن چىققان باراقسان شاخ، بىر قىزىل يىپ بىلەن مۇستەھكەم باغلىنىپ كۆزلەرنى قاماشتۇرىدىغان ئۈنچە - مەرۋايىت. داستاندىكى مول بىلىم، يۈكسەك پەلسەپە، ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشى بىرلىشىپ ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىدىيۋى قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنى، ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ دائىرىسى بىلەن مىڭ يىللار مابەينىدە كونىرىماي، ئىلھامى، بەدىئىي قىممىتىنى يوقاتماي، قايسى مەزمۇن، قايسى ساھە، ھەتتا ھەر بىر بېيىت، ھەر بىر مىسراسى ئارقىلىق بىلىم ئېلىشقا تەلپۈنگەن ئىلىم تەشنالىرى، ھېكمەت ئىزدىگۈچىلەرنىڭ ئۈمىد ۋە ئىزدىنىشلىرىگە تولۇق جاۋاب بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتى، تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە بەدىئىي شان - شەرىپى. مەنە - ھېكمەتلىرىنى تولۇق ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ باھا ۋە بىز سۆيەت بۈگۈنكى باھا ۋە سۆيەت بولۇپ قالماستىن، بەلكى مىلادى 11-ئەسىردىكى تارىخىي شارائىت، ھەقىقىي ئىدىيە، ھەقىقىي مەقسەت بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شان - شەرىپى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ داڭلىق داستانى «قۇتادغۇبىلىك»كە نىسبەتەن ھەقىقىي باھا، ئەينى خىسلەت، ھەقىقىي پەزىلەت ۋە يۈكسەك ئوبراز ھېسابلىنىدۇ.